

АСОСИЙ ВОСИТАЛАР ҲИСОБИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ

Рахимова Гузалбегим Муродовна,
Тошкент Молия Институтини PhD, доцент.,
Email: guzalbegim@gmail.com
Тошкент, Ўзбекистон
<https://orcid.org/0000-0002-8611-2139>

IMPROVEMENT OF ACCOUNTING FOR TANGIBLE ASSETS

Rakhimova Guzalbegim Murodovna,
PhD, Associate Professor
Email: guzalbegim@gmail.com
Tashkent Institute of Finance, Tashkent, Uzbekistan,
<https://orcid.org/0000-0002-8611-2139>

JEL Classification: M1, M4, M41

Аннотация. Ушбу мақолада асосий воситалар ҳисобини халқаро станлар асосида юритишдаги муаммолар, Ковертиция, конвергенция ва лигализация масалалари ва уларнинг асосий воситалар ҳисобини юритишда ҳуқуқий меёррий тафовутлар ва ўхшашлиги.

Асосий воситалар ҳисоби усул, услуб ва услубиётлари масалалари кўп олимлар томонидан ўрганилган. Биз айнан IAS16 "Мулк, машиналар ва асбоб-ускуналар" номли молиявий ҳисобот халқаро стандартининг амалиётга жорий этилиши, ҳисоб, таҳлил ва аудитнинг услубий асосларини назарий ва амалий жиҳатдан ўрганишни муҳим деб билдик. Мазкур IAS 16 "Мулк, машиналар ва асбоб-ускуналар" номли молиявий ҳисобот халқаро стандарти ва аналогик номланишига эга 5-сон "Асосий воситалар" номли БҲМС ўртасидаги фарқли

жиҳатларни изоҳлаб беришни илмий ишимизда асосий масала сифатида белгиладик.

Abstract. Abstract. In this article, problems in accounting for fixed assets on the basis of international standards, conversion, convergence and legalization issues and their differences and similarities in legal norms in accounting for fixed assets are discussed.

Many scientists have studied the methods, methods and methods of accounting for fixed assets. We considered it important to implement the international financial reporting standard IAS16 "Property, machinery and equipment", to study the theoretical and practical basis of accounting, analysis and auditing. We defined the main issue in our scientific work to explain the differences between the international financial reporting standard IAS 16 "Property, machinery and equipment" and

BHMS No. 5 "Fixed assets" with an analogous name.

Калит сўзлар: *асосий воситалар, ҳисоб, молиявий ҳисоботнинг ҳалқаро стандартлари*

Keywords: *tangible assets, account, international financial reporting standards*

Кириш. Асосий воситалар фақат меҳнат воситалари бўлмай, балки корхоналарнинг моддий бойлиги ҳисобланади. У қийматга эга, шу боис мулк сифатида гаровга қўйиш мумкин. Бундан ташқари, корхона тугатилаётганда қарзларни узиш учун ўз маблағлари етишмаган ҳолатларда ушбу кўчмас мулкни сотиш орқали қарзни узиш мумкин. Асосий воситалар мулк эгасининг бойлиги ҳисобланиб, давлат ва корхона улардан самарали фойдаланишдан манфаатдор. Чунки корхона самара натижасига кўра, унинг молиявий натижаси ортади. Даромад (фойда)дан эса солиқ тўланади.

“Асосий воситалар куйидаги гуруҳларга бўлинади:

1. Ишлаб чиқариш жараёнида иштирокига кўра: актив асосий воситалар; пасив асосий воситалар.

2. Фойдаланишига кўра: фойдаланишдаги асосий воситалар; захирадаги асосий воситалар.

3. Тури бўйича: ер, бино иншоот, узатиш мосламалари, машина ва уқуналар, мебель ва офис жиҳозлари,

компьютер жиҳозлари ва ҳисоблаш техникаси, транспорт воситалари, ишчи ҳайвонлар, маҳсулдор ҳайвонлар, кўп йиллик ўсимликлар ва бошқа асосий воситалар.

4. Мулкий эгаллигига кўра: ўзига тегишли асосий воситалар; ижарага олинган асосий воситалар.

5. Ташкил топиш манбаи бўйича: ўз маблағлари ҳисобига; банк кредитлари ҳисобига ва бошқа манбалар ҳисобига”[11].

Асосий воситаларнинг ҳаракати, тан олиниши, амортизацияси, экириши, таъмирланиш ҳисоби асосий воситаларни бухгалтерия объекти сифатида янада ўрганишти тақозо этади.

Материал ва метод. Таҳлил асосий воситалар таркиби, тузилиши ва динамикасини кўриб чиқишдан бошланади. Йил давомида асосий воситалар таркибида ўзгаришлар рўй бергани сабабли улар таркибидаги тузилмавий ўзгаришларни атрофлича таҳлил қилиш лозим.

Асосий воситалар ҳар бир турининг жами асосий воситалардаги улуши унинг тузилмасини ифодалайди. Тузилма ишлаб чиқариш хусусияти, ихтисослашув даражаси, технологиясига боғлиқ. Тузилмани таҳлил қилишда асосий воситалардаги актив ва пасив қисмларнинг нисбатига эътибор қаратиш зарур. Ишлаб чиқариш ҳажми асосий

воситаларнинг актив қисмига кўп жиҳатдан боғлиқ. Уларнинг пассив қисми эса ишлаб чиқариш билан узвий боғлиқ эмас, улар фақат ишлаб чиқариш учун шароит яратади, холос.

Иқтисодиётга оид адабиётларда асосий воситалар актив қисми тўғрисида аниқ маълумот берилмаган. Баъзи иқтисодчилар [12] бино ва иншоотлардан ташқари жами асосий воситаларни, бошқа гуруҳдагилар [13] машина ва ускуналар, транспорт воситаларини актив қисмга киритадилар. Бино ва иншоотлар асосий воситалар пассив қисмига кирса ҳам, аммо электр қуввати, нефтни қайта ишлаш, газ ва бошқа соҳаларда иншоотлар актив қисм таркибига киради.

Демак, асосий воситалар актив қисмига машина ва ускуналар, компьютер жиҳозлари ва ҳисоблаш техникаси, транспорт воситаларини киритиш мумкин.

“Бугунги кунда меҳнат қуролларини жалб этишнинг янги шакллари, масалан, лизинг ва ижаранинг бошқа шаклларидан кенг фойдаланилмоқда. Ўзбекистон Республикаси “Фуқаролик кодекси” нинг 587-моддаси лизинг шартномасини қуйидагича шарҳлайди: Лизинг

шартномаси бўйича бир томон – лизинг берувчи (ижарага берувчи) бошқа томон – лизинг олувчи (ижарачи)нинг топшириғи бўйича учинчи томон – сотувчи билан ундан лизинг олувчи учун мол-мулкни харид қилиш учун битимга киришиш мажбуриятини ўз зиммасига олади, лизинг олувчи эса бунинг учун лизинг берувчига лизинг тўловларини тўлаш мажбуриятини ўз зиммасига олади”[11].

Натижа. Асосий воситалар ҳаракати бўйича ҳисоботда консервация қилинган асосий воситалар, узоқ муддатли ижара (лизинг)га олинган асосий воситалар тўғрисидаги маълумотлар ифодаланиши асосий воситаларни комплекс иқтисодий таҳлил қилиш объектини янада кенгайтиради.

1-жадвал маълумотларига кўра, жами асосий воситалар қиймати йил бошидаги 4594,7 млрд сўмдан йил охирига келиб, 5759,9 млрд сўмга қадар кўтарилиб, 1165,2 млрд сўмга ортган.

Унинг актив қисми юқори салмоқ (67,0 фоиз)ни ташкил этиб, йил бошига нисбатан 2,0 фоизга ошган ҳолда, пассив қисмининг улуши ўрганилаётган давр мобайнида 2 фоизга камайган.

1-жадвал

Асосий воситалар тузилмаси ва динамикасининг таҳлили

№	Кўрсаткичлар	Йил боши		Йил охири		Ўзгариши	
		сумма, млрд сўм	улуш, %	сумма, млрд сўм	улуш, %	мутлақ суммада гр3-гр1	улуш, % гр4-гр2
А	Б	1	2	3	4	5	6

1	Жами асосий воситалар, жумладан:	4593,7	100	5759,9	100	1166,2	0
2	актив қисми	2984,6	65	3856,1	67	871,5	2
3	пассив қисми	1607,1	35	1900,8	33	293,7	-2

Йил давомида асосий воситалар таркибида маълум ўзгаришлар рўй беради. Сотиб олинган ва қурилиши яқунланган объектларни ишга тушириш, модернизация ва реконструкция қилиш туфайли асосий воситалар сафи кенгайди. Жисмоний ва маънавий эскириш туфайли уларнинг бир қисми сафдан чиқарилади.

Асосий воситаларнинг атмосфера шароитлари таъсирида ва улардан фойдаланиш жараёнида унинг моддий тузилишида ички ўзгаришлар (занглаш, чириш) содир бўлганда бошланғич ҳолати йўқолиши туфайли жисмоний эскириш рўй беради. Жисмоний эскириш асосий воситалардан фойдаланиш, улардан фойдаланилмаётган ҳолатларда ҳам содир бўлади.

Асосий воситаларнинг маънавий эскириши, уларнинг техникавий тавсифи ҳамда иқтисодий самарадорлиги давр талабидан ортда қолиши туфайли содир

бўлади.

“Маънавий эскириш икки хил бўлади: асосий воситаларни қайта ишлаб чиқаришнинг арзонроққа тушиши натижасида уларнинг қиймати камайиши; янги, илғор асосий воситаларни жорий қилиш ва уларнинг техникавий жиҳатдан орқада қолиши натижасида қийматининг пасайиб кетиши”[14].

“Асосий воситалар ҳаракатининг таҳлили куйидаги кўрсаткичларни аниқлашдан бошланади. Асосий воситаларни: ишга тушириш коэффициенти; янгиланиш коэффициенти; чиқиб кетиш коэффициенти; тугатиш коэффициенти; машина ва жиҳозлар паркини кенгайтириш коэффициенти”[15].

Асосий воситалар ҳаракати билан боғлиқ кўрсаткичларни ҳисоблаш ва уларни таҳлил қилиш учун 2-жадвал маълумотларидан фойдаланиш мумкин.

2-жадвал

Асосий воситалар ҳаракати

Кўрсаткичлар	Йил бошига қолдиқ	Келиб тушган	Чиқим қилинган	Йил охирига қолдиқ
Асосий воситалар дастлабки қийматда, жумладан:	4594,7	1608,1	442,9	5759,9
янги асосий воситалар		590,0		
Асосий воситалар эскириши	1581,0			2496,5
Асосий воситаларнинг қолдиқ қиймати	3013,7			3263,4

Жадвалда кўрсатилган маълумотларга кўра, асосий воситалар ҳаракатини ифодаловчи куйидаги коэффициентларни аниқлаймиз.

Асосий воситаларни ишга тушириш коэффициенти (КИТ) = $\frac{\text{Ишга туширилган асосий воситалар}}{\text{Асосий воситаларнинг йил охиридаги қолди}}$

$$K_{ит} = \frac{1608,1}{5759,9} \cdot 100 = 27,9\%$$

Янгиланиш коэффициенти (Кя) = $\frac{\text{Янги асосий воситалар қиймати}}{\text{Асосий воситаларнинг йил охиридаги қолдиғ}}$

$$K_{я} = \frac{590,0}{5759,9} \cdot 100 = 10,2\%$$

Шиддатли техник тараққиёти даврида илғор замонавий технологиялар қисқа вақт мобайнида маънавий эскириб, уларнинг ўрнини янада такомиллашган технологиялар эгалламоқда.

Чиқиб кетиш коэффициенти = $\frac{\text{Асосий воситалар чиқими}}{\text{Асосий воситаларнинг йил бошига қолдиғи}}$

$$K_{ч} = \frac{442,9}{4594,7} \cdot 100 = 9,6\%$$

Тугатиш коэффициенти = $\frac{\text{Тугатилган асосий воситалар қиймати}}{\text{Асосий воситаларнинг йил бошига қолдиғи}}$

Қуйидаги хўжалик операциялари натижасида асосий воситалар корхона активлари таркибидан чиқарилади:

- реализация қилиш;
- бундан буён фойдаланиш мақсадга мувофиқ эмаслиги туфайли;
- чет корхона ва шахсларга бепул берилса;
- бошқа корхоналар устав

Алмаштириш коэффициенти = $\frac{\text{Асосий воситалар чиқими}}{\text{Келиб тушган асосий воситалар}}$

- капиталига улуш сифатида қўшилса;
 - молиявий лизинг шартномасига қўра топширилса;
 - камомад ёки йўқотиш аниқланса.
- Маҳсулот ассортиментини янгилаш, унинг сифатини талаб даражасига етказиш, меҳнат унумдорлигини ошириш таннархни пасайтиришда доимо ишлаб чиқаришни янги техника билан жиҳозлаш талаб этилади.

$$K_a = \frac{442,9}{1608,1} \cdot 100 = 27,5\%$$

Машина ва жиҳозлар паркини кенгайтириш коэффициенти (K_k)=100-27.5=72,5%.

Асосий воситаларнинг техник ҳолатини куйидаги кўрсаткичлар ифодалайди: яроқлилик коэффициенти;

эскириш коэффициенти.

Асосий воситаларни яроқлилик коэффициенти ($K_{ярок}$) уларнинг қолдиқ қийматини дастлабки қийматига бўлиш орқали аниқланади (3-жадвал).

$$K_{ярок} = \frac{1и \cdot 012сатр}{1и \cdot 010сатр}$$

3-жадвал

Асосий воситаларнинг яроқлилик коэффициенти таҳлили

Кўрсаткичлар	Йил боши	Йил охири
1. Асосий воситаларнинг дастлабки қиймати	4594,7	5759,9
2. Асосий воситалар эскириши	1581,0	2496,5
3. Асосий воситаларнинг қолдиқ қиймати (1қ-2қ)	3013,7	3263,4
4. Асосий воситаларнинг яроқлилик коэффициенти (3қ:1қ).100	65,5	56,6

Яроқлилик коэффициентини жами асосий воситалар, шу жумладан, асосий ишлаб чиқариш фондлари, ҳар бир асосий воситага тури бўйича ҳам аниқлаш мумкин. Куйидаги мисолда асосий воситаларнинг яроқлилик даражаси йил бошидаги 65,5 фоиздан йил охирига

келиб, 56,6 фоизгача пасайган.

Асосий воситаларни эскириш коэффициенти ($K_э$), уларнинг эскириш суммасини асосий воситаларнинг дастлабки қийматига бўлиш орқали аниқланади (4-жадвал).

$$K_э = \frac{1и \cdot 011сатр}{1и \cdot 010сатр}$$

4-жадвал

Асосий воситаларнинг эскириш коэффициентининг таҳлили

Кўрсаткичлар	Асосий воситаларнинг дастлабки қиймати	Асосий воситаларнинг эскириши	Эскириш коэффициенти, %
Йил боши	4594,7	1581,0	34,5
Йил охири	5759,9	2496,5	43,4
Ўзгариши	+1165,2	+915,5	+8,9

Шундай килиб, асосий воситаларнинг эскириш даражаси динамикасини ўрганиш ёрдамида асосий ишлаб чиқариш фондлари янгиланиши,

асосий воситалардан фойдаланиш муддатларини баҳолаш мумкин. Эскириш даражаси амортизация ажратмаларини ҳисоблаш усуллари, асосий воситалар таркибидаги ўзгаришлар, амортизация меъёрларига боғлиқ. Таҳлил қилинаётган корхонада эскириш даражаси 34,5 %дан 43,4 %га қадар етган ҳолда, унинг яроқлилиқ даражаси 65,5 %дан 56,6 %га (100-43,4) га пасайган.

Корхоналарда асосий ишлаб чиқариш фондларидан самарали фойдаланиш натижасида ишлаб чиқарилаётган маҳсулот таннархи пасаяди, фойда ва рентабеллик даражаси ортишига эришилади. Маҳсулот таннархи пасайиши, рақобатбардошлиқни оширишда Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармони [1] муҳим аҳамиятга эга.

Мазкур фармонга мувофиқ, хўжалик юритувчи субъектлар ишлаб чиқаришга замонавий ускуналарни мунтазам равишда киритиш асосида модернизациялашни таъминласа, янги техника ишлаб чиқаришга жорий этилган даврдан бошлаб, қуйидаги қўшимча имтиёзларга ҳам эга бўладилар:

– ишлаб чиқаришни модернизациялаш, техник ва технологик қайта жиҳозлаш учун берилган кредитларни қайтариш ва лизинг объектини тўлашга йўналтирилган

маблағлар миқдорида уч йил мобайнида фойдадан олинувчи солиқ базаси тегишли ҳисобот даври учун ҳисобланган амортизация маблағлари фойдаланиш шарти билан камайтирилади;

– ишлаб чиқаришга жорий этилган янги технологик жиҳозлар беш йил муддатга мулк солиғидан озод этилади;

– солиққа тортишнинг соддалаштирилган тартиби қўлланилувчи ишлаб чиқариш микрофирмалари ва кичик корхоналари учун беш йил давомида ягона солиқ тўлови тўлашда солиққа тортиладиган базани харид қилинган янги товар-моддий захиралар бўйича қонунчиликда белгиланган божхона тўловларини тўлашда имтиёзлардан фойдаланилади.

“Асосий ишлаб чиқариш фондларидан самарали фойдаланиш қуйидаги кўрсаткичлар тизими орқали ифодаланади: умумий кўрсаткичлар; яқка кўрсаткичлар.

Умумий кўрсаткичларга қуйидагилар киритилади: фонд рентабеллиги; фонд қайтими; фонд сиғими; асосий ишлаб чиқариш фондларидан нисбий иқтисоди”[10].

Аудит жараёнида юқорида келтирилган кўрсаткичларни таҳлил қилишда кўрсаткичлар динамикаси, режа бажарилиши, рақобатдаги корхоналар маълумотлари билан қиёслаш орқали асосий ишлаб чиқариш фондларидан

фойдаланиш кўрсаткичларига баҳо берилади. Бозор муносабатлари шароитида асосий ишлаб чиқариш

фондларининг ҳар сўмига тўғри келувчи фойда миқдори (фонд рентабеллиги) муҳим аҳамият касб этади.

$$\text{Фонд рентабеллиги} = \frac{\text{Асосий фаолиятдан кўрилган фойда}}{\text{Асосий ишлаб чиқариш фондларининг ўртача йиллик қиймати}}$$

Фонд қайтими (Φ_{κ}) асосий ишлаб чиқариш фондларининг ҳар сўми (100,

1000 сўми) га тўғри келадиган маҳсулот (Q) ҳажмини ифодалайди.

$$\Phi_{\kappa} = \frac{Q}{A_{\phi}}$$

Масалан, ишлаб чиқариш ҳажми – 10,0 млрд сўм, асосий ишлаб чиқариш

фондларининг ўртача йиллик қиймати – 5,0 млрд сўм

$$\Phi_{\kappa} = \frac{10,0}{5,0} = 2 \text{ сўм}$$

Мунозара. Демак, асосий ишлаб чиқариш фондларининг ҳар сўмига тўғри келувчи маҳсулот ҳажми 2 сўмни ташкил этади. Фонд қайтими барча асосий воситалар, шу жумладан, унинг актив қисми бўйича ҳам аниқланади. Кўрсаткичларнинг бир неча йиллар бўйича ортиб боришини таҳлил қилишда маҳсулот ҳажми (иш, хизмат) ҳамда асосий ишлаб чиқариш фондларини қиёслаш ҳолатига келтириш керак. Маҳсулот ҳажми (иш, хизмат) ўзгармас солиштирма баҳода, асосий ишлаб чиқариш фондлари эса қайта баҳоланган (қайта баҳолаш коэффициентини қўллаш) қийматда ифодаланиши лозим.

жараёнида кенг қўллаш орқали корхонадаги асосий воситаларнинг самарадорлик даражасини аниқлаш мумкин.

1. Хўжалик юритувчи субъектнинг узок муддатли активлари таркибида сезиларли улушни эгаллаган асосий воситалар билан боғлиқ муомалаларни аудит ўтказиш пайтида таҳлилий амалларни қўллаш усулларини кўриб чиқамиз. Асосий воситаларни аудиторлик текширувидан ўтказиш чоғида таҳлилий амалларни ўтказишдан мақсад асосий воситалардан фойдаланиш кўрсаткичлари динамикаси ва ўзаро боғлиқлигини оқилона аудиторлик далилларини олиш учун баҳолашни тартибга солиш.

Хулоса. Шу тариқа, асосий ишлаб чиқариш фондларидан самарали фойдаланиш таҳлили усулларини аудит

2. Асосий воситаларнинг самарадорлик кўрсаткичлари бўйича

омилли таҳлили асосида маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми ёки фондлар самарасини ошириш юзасидан ички имкониятлар мавжудлиги ўрганилади ва таҳлил якунида хўжалик юритувчи

субъектларда асосий фондлардан фойдаланиш ҳамда уларнинг самарадорлигини ошириш бўйича муҳим иқтисодий йўналишлар белгилашни такомиллаштириш мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2007 йил 15 мартдаги «Ишлаб чиқаришни модернизациялаш, техник ва технологик қайта жиҳозлашни рағбатлантиришга оид кўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги Фармони.
2. Rahimova GM. (2021) Accounting of the results of continuous revaluation of property, plant and equipment in accordance with international standards3 (2021) / ISSN 2181-1415© 2021 in Science LLC. This is an open access article under the Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/deed.ru>).
3. Raximova GM, Safarov J. (2021) Audit of settlements with suppliers and contractors: the main stages of its implementation and the specifics of performing audit procedures. International Scientific Journal Theoretical & Applied Science 4 (96), 443-445.
4. Raximova GM (2020) Economics and education. The main tool of calculation and audit Bilan sadlik of lohmuller, warning pop meets standard pillari. Economics and education. №4
5. Murodovna RG (2021) Analytical procedure in an audit of fixed assets. International Journal of Financial Management and and Economics, issue 01, volume 4 p. 40-452021
6. Raximova GM, Abdulxayeva S, Pirimkulov OM. Features of audit of small and medium-sized enterprises. Theoretical & Applied Science. 2020(6):101-105.
7. Islamkulov AK. Formation of the federal budget in foreign countries. Thematics Journal of Economics. 2022 Sep 17;8(2).
8. Islamkulov AK. Economic development, government spending and political factors. Thematics Journal of Economics. 2022 Sep 16;8(2).
9. Islamkulov AK. Improvement of regulation of interbudgetary relations in the Republic of Uzbekistan. Евразийское Научное Объединение. 2018(12-4):240-2.
10. Islamkulov A. Fiscal Policy Aimed at Ensuring the Equivalency of the Budget in the Medium Term in Uzbekistan. Science Review. 2019;7:443-5.
11. Шоғиёсов Т. Ш. Комплекс иқтисодий таҳлил. Ўқув қўлланма. – Т.: Иқтисод-молия, 2009.
12. Адамов Н.А. Учёт, анализ и аудит в строительстве. – М.: ФиС, 2006., Банк В.Р., Банк С.В. Бух учет и аудит в условиях банкротства. – М.: Проспект, 2006.
13. Гетьман В.Г. Финансовый учёт. 3-е изд. – М.: Финансы и статистика, 2008., Николаева Г.А. Основные средства. - М.: Издательство «ПРИОР», 1999.

14. Шеремет А.Д. Теория экономического анализа. Учебник. – М.: Инфра-М., 2008.
15. Шоалимов А.Х., Тожибоева Ш.А. Молиявий ва бошқарув таҳлили. Ўқув қўлланма. – Т.: ТДИУ, 2010.